

A 07.00.01
Խ - 28

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ ԿԱՐԵՆ ՀԱՄԼԵՏԻ

ՀԱՅ ԵՎ ՌՍՖՍՀ ՓՈՒՀԱՐԱԲԵՐ ՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1920 - 1922 թթ.

Է.00.01 , , Հայոց պատմության, , մասնագիտություն
Պատմական գիտությունների թեկնածուի
գիտական աստիճանի հայցման առենախոսություն

Ս Ե Ղ Մ Ա Գ Ի Ր

ԵՐԵՎԱՆ - 1998

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտում:

Գրքի հեղինակը

ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս
Հ.Ա.ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԸՆԴԴԻՄԱԽՈՒՄՆԵՐ

Պատմական գիտությունների դոկտոր,
պրոֆեսոր
Կ.Ս.ԽՈՒՊԱՎԵՐԴՅԱՆ

Պատմական գիտությունների թեկնածու
Ա.Ս.ՎԻՐԱԲՅԱՆ

ԱՌԱՋԱՏԱՐ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ

Խ.Արզվյանի անվան պետական մանկավարժական ինստիտուտի Հայոց պատմության ամբիոն

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է , , 11, , դեկտեմբերի 1998 թ. ժամը 12⁰⁰ —ին, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի պատմական գիտությունների դոկտորի աստիճան շնորհող 004 մասնագիտական խորհրդի նիստում / 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի պող. 24 գ/:

Ատենախոսության հետ կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի գիտական կաբինետում:

Սեղմագիրը առաքված է , , 11, , - նոյեմբերի 1998 թ.:

Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար,
Պատմական գիտությունների թեկնածու

Վերնիկ ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ Ա.Ա.

3055-98

ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԸՆԻՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹՎԱԳԻՐԸ

ՔՇՄԱՅԻ ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՈՒ ՀՐԱՏԱՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ: ԽԱՀՄ փլուզումից հետո, երբ հայ ժողովուրդը մտել է հայոց պետականության զարգացման նոր փուլ և կերտում է Հայաստանի Երկրորդ հանրապետությունը, արդիական է դարձել Հայաստանի Երկրորդ խորհրդային հանրապետության պատմության անկողմնապալ և նորովի ուսումնասիրությունը:

Խորհրդային Հայաստանի տեղն ու դերը հայոց պատմության մեջ թերազնահատել չի կարելի. այն հանդիսացավ Առաջին հանրապետության ժառանգորդը, կոմունիստական կուսակցության մեխիշխանության պայմաններում հնարավորին չափով 70 տարիների ընթացքում պահպանեց և զարգացրեց հայոց պետականությունը: Հլիներ խորհրդային Հայաստանը՝ չէր լինի Հայաստանի Երրորդ Հանրապետությունը:

Խորհրդային Հայաստանի և Ռուսաստանի 1920-1922 թթ. փոխհարաբերությունների պատմության հանգամանակից ուսումնասիրման արդիականությունը պայմանավորված է նրանով, որ ԽԱՀՄ փլուզումից հետո Հայաստանի Հանրապետությունը և Ռուսաստանի Դաշնությունը որպես անկախ և ինքնիշխան պետություններ շարունակում են զարգացնել երկու ժողովուրդների միջև դարերի ընթացքում ձևավորված եղբայրական դաշնակցային հարաբերությունները:

Ռուսումնասիրվող հարցի հրատապությունը նրանում է, որ ներկայումս, երբ հասարակությունը ձերբազատվել է խորհրդային ուժից, պարտադրված կոմունիստական գաղափարախոսությունից, որը մերժում էր այլախոհության որևէ դրսևորում, պատմագիտության առջև լայն հնարավորություններ են բացվել հրապարակայնության և բազմակարծության պայմաններում կատարել օբյեկտիվ և անաչառ ուսումնասիրություններ:

ՈՒՍՈՒՄՆԱԱՄԻՐՈՒԹՅԱՆ ՆՊԱՏԱԿՆ ՌԻ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ: Ատենախոսության նպատակն է՝ ինչպես նորահայտ, այնպես էլ նոր մեկնաբանություններ պահանջող արևիվային փաստաթղթերի և վավերագրերի, թեմային առնչվող պատմագիտական գրականության քննախույզ ուսումնասիրման հիման վրա ներկայացնել և փորձել լուծել հետևյալ հիմնախնդիրները.

- Հայաստանի խորհրդայնացման հարցը խորհրդային Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության և խորհրդաբեմալական հարաբերությունների համատեքստում 1920 թ. երկրորդ կեսին:
- 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ի Երևանի հայ-ուսական համաձայնագրի խնամումը բոլշևիկների կողմից. ուղղակի կոմունիզմի քաղաքականության բռնությունները Հայաստանում:
- ՀԱԽՀ և ՌԱՖՅԽՀ համագործակցությունը 1921 թ. փետրվարին Լոռու չեզոք գոտին ազատագրելու գործում: Վրաստանի խորհրդայնացումը:
- 1921թ. փետրվարյան ապստամբությունը Հայաստանում և խորհրդային Ռուսաստանը:

- խորհրդային Հայաստանը բոլշևիկների արևելյան քաղաքականության ուղորտում 1921 թ. /Մոսկվայի և Կարսի կոնֆերանսները/:
- Զանգեզուրի խորհրդայնացումը: Ռիզայի 1921 թ. հուլիսի ՌԿ/Բ/Կ-287 բանակցությունները: Լեռնային Ղարաբաղի բռնակցումը Ադրբեջանին:
- խորհրդային Հայաստանի և Ռուսաստանի միջպետական փոխհարաբերությունները 1921 թ.:
- խորհրդային հանրապետությունների և Ռուսաստանի պետական միավորման գործընթացը 1922 թ.: ԱնդրՖեդերացիայի և ՌՍՀՄ-ի կազմավորումը:
- Սոցիալ-տնտեսական դրությունը Հայաստանում խորհրդային իշխանության առաջին ամիսներին և խորհրդային Ռուսաստանը /1920 թ. դեկտեմբեր- 1921 թ. փետրվար/:
- Ռուսաստանի բազմակողմանի օգնությունը հայ ժողովրդին 1921-1922 թթ.:
- Հայ ժողովրդի մասնակցությունը Ռուսաստանի սովյալների օգնելու գործին 1921 թ. երկրորդ կեսին:

ՀԵՏԱԸՈՏ ՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: Ուսումնասիրությունը կատարվել է պատմական բազմաբնույթ նյութերի քննախույզ վերլուծությունների, փաստերի համադրման և ընդհանրացումների միջոցով: Մերժված են իրենց սպառած հակազիտական մի շարք տեսակետներ, որոնք խորհրդային տարիներին տիրապետող են եղել պատմագրության մեջ:

Հիմնական ռուսական ՍՍՀՄ-ում ՍՍՀՄ-ում ՍՍՀՄ-ում: Գաղտնիք չէ, որ Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո 70 տարի շարունակ հայ պատմագրությունը խիստ քեռեցված էր. մի կողմում՝ խորհրդային և կոմունիստական, մյուսը՝ հակախորհրդային և հակակոմունիստական, առավելագույնը՝ դաշնակցականամեծ: խորհրդային տարիներին պատմագրությունը հիմնականում առաջնորդվել է ամբողջատիրական քաղաքականությունն արդարացնող մարքսիզմ-լենինիզմի գաղափարախոսության դրույթներով: Մեր կողմից ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանի հիմնահարցերը մեկնաբանվել են բոլշևիկների կողմից առաջ քաշած համաշխարհային հեղափոխության շահերի տեսանկյունից, ինչն էլ հանդիսացել է սովյալ ժամանակաշրջանի պատմության կարևորագույն մի շարք հարցերի կեղծարարության պատճառ: Պատմական Օշմարտությունը ներկայացնող բազում փաստաթղթեր և վավերագրեր կամ դատապարտված էին գաղտնիության կամ էլ՝ անկարելի էր դրանք մտցնել գիտական շրջանառության մեջ:

Թեև ուսումնասիրվող թեմայով հատուկ աշխատություն պատմագրության մեջ չկա, սակայն առկա են բազմաթիվ մենագրություններ, աշխատություններ,

հոդվածներ, որոնցում այս կամ այն չափով ուսումնասիրված են թեմային առնչվող մի շարք հիմնահարցեր: Այդ ուսումնասիրությունները թեև կրում են ժամանակի դրոշմը, բայց իրենց մեջ ընդգրկում են փաստացի հարուստ նյութ, ունեն աղբյուրագիտական նշանակություն: Մեր առջև դրված խնդրի առանձին կողմերը լուսաբանելու համար օգտագործել ենք ինչպես այդ նյութը, այնպես էլ անտագոստությունների արդյունքները: Այդ առումով թեմայի պատմագրության մեջ կարևոր տեղ են զբաղում Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատման, խորհրդային Ռուսաստանի արևելյան քաղաքականության, խորհրդային ազգային քաղաքականության, ԱնդրՖեդերացիայի և ՌՍՀՄ-ի կազմավորման հարցերը լուսաբանող հիմնարար ուսումնասիրությունները:¹

խորհրդային պատմագրության մեջ բավականին ուսումնասիրված է խորհրդային Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դրությունը, խորհրդային Ռուսաստանի օգնությունը 1920-1922 թթ.:²

1 Борьян Б., Армения, международная дипломатия в СССР, часть 2, Москва-Ленинград, 1929. Хейфец А., Советская дипломатия и народы Востока (1921-1927), Москва, 1968. Рубинштейн Н., Внешняя политика Советского государства в 1921-1925 гг., Москва, 1953.

Ալիխանյան Ե., Սովետական Ռուսաստանի դերը հայ ժողովրդի ազատագրման գործում /1917-1921 թթ./, Երևան, 1958: Նույնի՝ Գ. Կ. Օրշոնիկիձեռն և խորհրդային կարգերի հաստատումը Հայաստանում, Երևան, 1974: Աղայան Ծ., Հոկտեմբերը և հայ ժողովրդի ազատագրման պայքարը, Երևան, 1974: Արզումանյան Մ., Արհավիրքից վերածնունդ, Երևան, 1973: Շալայան Ա., Հայաստանի միջազգային իրավական դրությունը 1920-1922 թթ., Երևան, 1974: Хармандарян С., Ленин и становление Закавказской Федерации /1921-1923/, Ереван, 1969. Դարբըշյանյան Գ., Լենինը և Անդրկովկասը, գիրք 3/1917-1924/, Երևան, 1975: Ներսիսյան Մ., Նոյեմբերյան հեղափոխությունը Հայաստանում, Երևան, 1935: Պատմության քառուղիներում, Երևան, 1982: Նույնի՝ Рабочее движение и национальный вопрос в Закавказье (1917-1922), Ереван, 1969; Худавердян К., Культурная революция в Советской Армении (1920-1940), Ереван, 1966. Аветишян Г., Комсомол Закавказья в борьбе за победу и упрочение Советской власти (1917-1921), Ереван, 1964. Его же: Под знаменем пролетарского интернационализма, Ереван, 1982. Սահակյան Ռ., խորհրդային դրության հարաբերությունների պատմության հակախոսական լուսաբանումը ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1981: Սիմոնյան Հր., Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991: Ջոհրաբյան Է., Սովետական Ռուսաստանը և հայ-թուրքական հարաբերությունները /1920-1922 թթ./, Երևան, 1979: Նույնի՝ РСФСР и становление международных отношений Советской Армении (1920-1922), автореферат докторской диссертации, Ереван, 1987:

2 Хармандарян С., Армянская ССР в I-ый год НЭП-а /1921-1922/, Ереван, 1955: Կարդապետյան Ա., Սովետական Ռուսաստանի օգնությունը Հայաստանին /1920-1925 թթ./, Երևան, 1959: Հարությունյան Ե., Սովետական Ռուսաստանի օգնությունը հայ ժողովրդին 1917-1929 թթ., Մենհոկտեմբերի դրոշմները, հոդվածների ժողովածու, Երևան, 1958: Դազաբեցյան Վ., Սովետական Հայաստանի գյուղացիության պատմությունը 1920-1929 թթ., Երևան, 1975: Գեղամյան Գ., Սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունները Հայաստանում ՆԵՊ-ի տարիներին /1921-1936/, Երևան, 1978: Օհանջանյան Բ., խորհրդային Հայաստանը ժողովրդական տնտեսության վերականգնման ժամանակաշրջանում / 1921-1925/, Երևան, 1982:

Իրերդրային Հայաստանի առաջին երկու տարիները պատմության որոշ ֆրոնտերը ուսումնասիրությունն է նվիրված Երևանի պետական համալսարանի հրատարակած հոդվածների ժողովածուն:

Յեմային առնչվող մի շարք հոդոցեր արժանանում են հետխորհրդային տարիներին հրատարակած աշխատություններում⁴ և ուսումնասիրություններում:

Ուսումնասիրվող թեմայի զասմագրությունը գիտական մեծ արժեք է ներկայացնում և դրա քննախույզ վերլուծությունը առանձին ուսումնասիրությունների նյութ է:

ԱԳՏՈՒՐՆԵՐԸ: Օգտագործված աղբյուրները պայմանականորեն կարելի է բաժանել մի քանի խմբի.

Առաջին խմբի մեջ են մտնում արխիվային սկզբնաղբյուրները՝ փաստաթղթեր, վավերագրեր և այլն, որոնց զգալի մասը գիտական շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ: Դրանք հայթայթվել են Հայաստանի Հանրապետության պատմության կենտրոնական պետական արխիվից / ՀՀ ՊԿՊԱ/, Հայաստանի Հանրապետության նորագույն պատմության կենտրոնական պետական արխիվից/ՀՀ ՆՊ ԿՊԱ/, Հայաստանի Հանրապետության հասարակական քաղաքական կազմակերպությունների փաստաթղթերի կենտրոնական պետական արխիվից/ՀՀ ՀԶԿԿՊԱ/⁵, ՀՀ ԳԱԱ Վաստմության ինստիտուտի արխիվից:

3 Հայաստանում սովետական իշխանության ամրապնդման մի քանի հոդոցեր /1920-1922 թթ./, խմբ. Լ.Խուրշուդյան, Ա.Ամիրյան, ԵՊՀ, Երևան, 1987:

4 Հայոց պատմություն/նյութերի ժողովածու, 1900-1939/, Ավետիսյան Հ.Ա., Ղազարյան Վ.Ն., Գասպարյան Բ.Հ., Սահակյան Բ.Օ., Երևան, 1994: Հայկական հարցը: Հանրագիտարան, խմբ. Կ.Խուրշուդյան, Երևան, 1996:

5 Սարգսյան Ե., Իավադիր գործարք. Հայաստան-Ռուսաստան-Թուրքիա, Երևան, 1995: Խուրշուդյան Լ., Հայկական հարցը, Երևան, 1995: Ջոհրաբյան է., 1920 թ. թուրք-հայկական պատերազմը և տերությունները, Երևան, 1997: Ավետիսյան Հ., Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երևան, 1997: Փրոբուսյան Ի., Հայաստանը Հ.Յ.Բ.-բոլշևիկ հարաբերությունների ոլորտում /1917-1921/, Երևան, 1997:

6 Արժեքավոր են նշված արխիվում պահվող միկրոֆապեներների հավաքածուները, որոնցում գետեղված են նախկին ԽՍՀՄ կենտրոնական արխիվների բազմաբնույթ նյութեր: Հատուկ ուշադրության է արժանի թիվ 1 հավաքածուն, որտեղ գետեղված են նախկին ԽՍՀՄ կենտրոնի ընդհանուր բաժնի 6-րդ սեկտորից ակադեմիկոս Գ.Գալոյանի կողմից հայտնաբերված և արխիվին արամադրած տասնյակ արժեքավոր փաստաթղթեր:

Երկրորդ խումբը կազմում են հրատարակված տպագիր սկզբնաղբյուրները՝ ղեկերեսների, հրամանների, փաստաթղթերի, բազմաբնույթ նյութերի ժողովածուներ⁷, ՀԱՍՀ և ՌՍՖՍՀ կառավարությունների, առանձին ժողովմատներին հաշվետվություններ⁸, կուսակցական և խորհուրդների համագումարների աղագրություններ⁹:

Երրորդ խմբի մեջ են մտնում ատենախոսության համար աղբյուրագիտական նշանակություն ունեցող Հայաստանի Առաջին հանրապետության հասարակական-քաղաքական գործիչների հուշագրությունները,¹⁰ խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի կուսակցական ու պետական հայտնի գործիչների գե-

7 ՀԱՍՀ ղեկերեսների և հրամանների ժողովածու, պրակ 1 և 2, Էջմիածին, 1921: Հոկտեմբերյան սոցիալիստական հեղափոխությունը և սովետական իշխանության հաղթանակը Հայաստանում, Երևան, 1960: Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում / 1920 թ. նոյեմբեր - 1922 թ. հունվար/, Երևան, 1974: Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում /1828-1923/, Երևան, 1972: Խորհրդային Հայաստան, հինգ տարի /1920-1925/, Երևան, 1926: Բ. Լեզրանի միսիան /փաստաթղթեր/, Բանբեր Հայաստանի արխիվների /ԲՀԱ/, Երևան, 1967, թիվ 3: 11-րդ կարմիր բանակի ազատագրական միսիան /փաստաթղթեր/, ԲՀԱ, Երևան, 1980, թիվ 2: Документы внешней политики СССР, тт. II-VI, Москва, 1958-1962. Советское сотрудничество народов, объединительное движение и образование СССР (1917-1922), Москва, 1977. Из истории образования СССР "Известия ЦК КПСС", Москва, 1989, №9. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Ереван, 1992. Восстание народного хозяйства Арм. ССР (1921-1929), Ереван, 1958. Социалистическое строительство Арм. ССР (1920-1940), Ереван, 1940.

8 ՀԱՍՀ կառավարության հաշվետվության նյութեր /1920-1922/, Երևան, 1923: ՀԱՍՀ արագործ ժողովմատ, բյուլետեն Ա, Երևան, 1921-1922: Шесть лет национальной политики Советской власти и Наркомнац (1917-1923), Москва, 1923.

9 ՀԱՍՀ խորհուրդների Ա համագումար, Երևան, 1922: Восьмой, Десятый, Десятый Всероссийские съезды Советов..., Москва, 1921, 1922, 1923. Десятый съезд РКП/б/, Москва, 1963.

10 Խատիսյան Ա.Ն., Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը, Բեյրութ, 1968: Վրացյան Ա., Հայաստանի Հանրապետություն, Երևան, 1993: Քաջագունի Հովհ., Հ.Յ.Բաշակցությունը անկիթչունի այլևս, Երևան, 1994: Տերտերյան Հ., Հայաստանի Հանրապետության և խորհրդային Ռուսաստանի բանակցությունները - Լևոն Շանթի պատվիրակությունը, , Հարյնիք, , 1954, թիվ 1-5: Շահան Նախլի, Երևանի համադայնագիրը, Բոստոն, 1941: Ահարոնյան Ա., Արդարապատից մինչև Ար և Լոգան, Բոստոն, 1943:

մնշակիկները և դաշնակցականների ազգային բուրժուական հակահեղափոխական կառավարությունների վրա, : 13

1920 թ. ամռանը Մոսկվայում ընթացող հայ-ռուսական բանակցությունները, որոնց հաջող ավարտի վրա բացասական ազդեցություն էին գործում Բաքվից և Քուրբեխից, ավարտվում են անարդյունք: Նման իրավիճակում ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի քաղաքականության 1920 թ. հուլիսի 31-ին որոշում է ընդունել ՌՍՖՍՀ արտգործնախարար Գ. Չիչերինի կողմից հուլիսի 30-ին ներկայացրած առաջարկությունը. «Ապագայում անբավարարության պատճառով /քեմալականները- Կ.Խ./ մոտ են վախճանի: ... Փորձել դաշնակցներից ստանալ Հայաստանի վրայով տրանզիտի իրավունք առանց որևէ վերահսկողության, ներկայումս անհնար է: ... Այդ դեպքում Հայաստանի խորհրդայնացումը հույժ անհրաժեշտ է: Առանց դրա մենք չունենք իսկական շփում Քուրբեխի հետ: Քեմալականների վախճանը մեզ ուժգին հարված կհասցնի Արևելքում,»¹⁴

ՔիՖլիսի 1920 թ. օգոստոսի 10-ի հայ-ռուսական համաձայնագրով Ռուսաստանը թեև ճանաչեց Հայաստանի անկախությունը,¹⁵ իսկ օգոստոսի 23-ին Գ. Օրջոնիկիձեին հղած հեռագրում Գ. Չիչերինը հայտնում էր, որ Կենտկոմի հրահանգով Հայաստանի, խորհրդայնացման որոշումը չեղյալ է հայտարարվել,¹⁶ սակայն Ռուսաստանի իշխանություններն ամենևին էլ չհրաժարվեցին Հայաստանը խորհրդայնացնելու մտքից:

1920 թ. օգոստոսի 24-ին Մոսկվայում նախատրագրած ռուս-թուրքական, Սրտազին և անկեղծ բարեկամության, պայմանագրի նախագծում կողմերը պարտավորվում են միմյանց միջև հաղորդակցության ուղիները բացելու համար դիմել, «բոլոր անհրաժեշտ միջոցների,»¹⁷

1920 թ. սեպտեմբերի 1-8-ը Բաքվում կայացած Արևելքի ժողովուրդների Առաջին համագումարին ընտրված Քարոզչության և գործողության խորհրդի նախագահության մշակած և ընդունած, «Եզրակացություն, գաղտնի փաստաթղթում Հայաստանը որակվում է, «իմպերիալիզմի դաշնակից, և առաջարկվում է քեմալականների ռազմական օգնությամբ նրան խորհրդայնացնելու ծրագիր:»¹⁸

1920 թ. սեպտեմբերի 29-ին ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի պլենումը որոշում է

13 Орджоникидзе Г.К., Избранные статьи, Москва, 1957, с.56.

14 ՀՀ ՀԲԿ ԿԳԱ, Հավաքածու թիվ 1, գ.2, թ.74-75:

15 Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., с.574-575.

16 Сын Казанджян Р., Предыстории самоопределения Нагорного Карабаха, с приложением новых документов, Москва, 1997, с.39, примечание №3:

17 Армянский вопрос. Энциклопедия, с.232.

18 ՀՀ ԿԳ ԿԳԱ, Ֆ.113, ց.3, գ.7, թ.1-3:

«Փողով և զենքով փաստացի օգնություն ցույց տալ քեմալականներին,»¹⁹, որոնց գործերն արդեն իսկ դավադրաբար ներխուժել էին Հայաստան, ահա-զերծելով թուրք-հայկական պատերազմ:

1920 թ. հոկտեմբերի 14-ին ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի քաղաքականության դարձյալ հաստատում է Հայաստանի խորհրդայնացման անհրաժեշտությունն ու հրատապությունը,²⁰ իսկ դրանից երկու շաբաթ անց, հոկտեմբերի 28-ին Երևանում նախատրագրած հայ-ռուսական, «Հաշտության պայմանագրի,» նախագիծը մընաց թղթի վրա, որովհետև, ինչպես նշում է նոյեմբերի 10-ին Մոսկվա հըղած հեռագրում Ի.Ստալինը, «ետ էր մնայել իրադրություններից այն-21 պես, ինչպես ես էր մնացել տրանզիտի զահանջը/Հայաստանի վրայով-Կ.Խ./»:

1920 թ. աշնանը ծանր և ճակատագրական պարտություն կրելով թուրք-հայկական պատերազմում և ընկնելով խորհրդային Ռուսաստանի ռազմաքաղաքական ուժգին մշուռմանի տակ, Հայաստանի կառավարությունը դեկտեմբերի 1-ին ընդունում է ՌՍՖՍՀ ներկայացուցիչ Բ.Լեզրանի կողմից ներկայացրած Հայաստանի խորհրդայնացման վերջնագիրը և ղնում, «որոշ պայմաններ,»²² Դրանք դարձան 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին Երևանում ստորագրված հայ-ռուսական համաձայնագրի հիմքը: Համաձայնագրով Հայաստանը հայտարարվում է, «անկախ Սոցիալիստական խորհրդային Հանրապետություն,»²³ ինչպես Ռուսաստանի իշխանությունները, այնպես էլ հայ բուլշևիկները դրա մեջ էին տեսնում թուրքական յաթաղանից հայ ժողովրդի փրկության միակ երաշխիքը:

Հայ բուլշևիկները, «անվավեր ժանաչեցին,» և, «առ ոչինչ համարեցին,»²⁴ դեկտեմբերի 2-ի հայ-ռուսական համաձայնագիրը, Հայաստանում իրենց իշխանության առաջին իսկ օրերից խախտելով նրա դրույթները՝ բռնություններ ծավալելով ինչպես Հ.Յ.Դաշնակցություն և այլ կուսակցությունների անդամների, այնպես էլ նախկին հայկական բանակի սպայակազմի նկատմամբ:

Հայհեղկոմի և ՀԿ/Բ/Կ Կենտկոմի մի շարք անդամներ /Կասյան, Մոսովյան, Բեկզադյան/ փորձում էին կանխել հայ սպաների զանգվածային աքսորը, նրանք գտնում էին, որ բանակի, «մաքրման,» քաղաքականությունը պետք է անցկացնել զգույշ, չափավոր, առանց խուժապի: Տեղեկանալով նման վերաբերմունքի մասին, Ի.Ստալինը խորհրդային Ռուսաստանում ՀԱՅԼ լիազոր

19 ՀՀ ՀԲԿ ԿԳԱ, Հավաքածու թիվ 1, գ.2, թ.106:

20 Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում, էջ 456:

21 ՀՀ ՀԲԿ ԿԳԱ, Հավաքածու թիվ 1, գ.2, թ.139:

22 Նույն տեղում, Ֆ.1022, ց.3, գ.272, թ.44:

23 Сборник действующих договоров, Москва, 1922, №79, с.14-15.

24 Հովհաննիսյան Ա., Համազգային կրիգիսը, Երևան, 1926, էջ 26:

ներկայացուցիչ Ս.Տեր-Գաբրիելյանից պարզաբանումներ է պահանջում. , , թե ինչու՞ հեղկոմը չի թույլատրում երկրամասը մաքրել հակահեղափոխականներին, : 25

Մոսկվայի պահանջով ՀԱԽՀ Կարմիր բանակի հրամանատարի պաշտոնից Դրոյին ազատելուց և Վ.Մուկկոչանովին նշանակելուց, ինչպես նաև Համահուսատանիան Արտակարգ հանձնաժողովից ու 11-րդ բանակի հատուկ բաժնից լիազորություններով օժտված Գ.Աթարբեկյանի Երևան ժամանելուց հետո բռնությունները Հայաստանում նոր լիցք ստացան: 1920 թ. դեկտեմբեր-հունվարին համակենտրոնացման ժամբարներ քարտուղեցին նախկին հայկական բանակի շուրջ 1400 սպա, բանակը ոչ միայն կորցրեց իր հմուտ և փորձառու հրամանատարական կազմը, այլև բարոյալքվեց, զրկվեց ազգային բնութագրից:

1921 թ. հունվարի վերջերին Հայկոմկուսի պլենումը որոշում է ձերբակալել և մեկուսացնել Հ.Յ.Դաշնակցության բոլոր կոմիտեների ղեկավարներին և նախկին կառավարության անդամներին: Որոշմանը կոմ էր ՌԿ/ԲԿ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոն, որը գտնում էր, որ , , քաղաքական իրադրությունը հրամայաբար պահանջում է անողոր պայթյալ մղել դաշնակցություն և կուսակցության լիակատար լիկվիդացման համար, : 26

1921 թ. մարտի 9-ին Մոսկվա ուղարկած նամակում Ա.Մոսկվանը նշում է, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանության վերջին օրերը/մինչև 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը- Կ.Խ./ , , նշանավորվեցին դաշնակների ձերբակալություններով. Երևանում ձերբակալվել էին 200-ից ավելի դաշնակներ, Հայաստանի այլ շրջաններում՝ նույնը, ձերբակալում էին տասնյակներով, հարյուրներով, շատ դեպքերում՝ անմեղներին, : 27

Համոզված լինելով, որ գործադրած բռնությունների արդյունքում խորհրդային իշխանության դիրքերը Հայաստանում բավականին ամուր են, խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի իշխանությունները 1921 թ. փետրվարին ձեռնամուխ եղան Լոռու չեզոք գոտին, որն առաջացել էր 1918 թ. հայ-վրացական պատերազմի հետևանքով, վրացական զինազրկումից ազատագրելու խնդրին:

Լոռում ապստամբություն կազմակերպելու նախապատրաստական աշխատանքները Կովկասյան բյուրոն, 11-րդ Կարմիր բանակի Ռազմհեղխորհուրդը և ՀԱԽՀ իշխանությունները սկսել էին Հայաստանի խորհրդայնացումից անմիջապես հետո: Այդ ժամանակից էլ ուժեղանում են խորհրդային Ռուսաստանի

25 ՀՀ ՀԲԿ ԿԳԱ, Ֆ.4049, ց.1, գ.7, թ.4-5:
26 Տես Ալիխանյան Ս., Գ.Վ.Օրջոնիկիձեն և սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում, Երևան, 1974, էջ 113:
27 ՀՀ ՆԳ ԿԳԱ, Ֆ.114, ց.2, գ.79, թ.1:

քաղաքական մշուռմանը Վրաստանի վրա: Վրացական իշխանությունները մեղադրվում են Հայաստանը շրջափակելու, Կովկասում հակախորհրդային քաղաքականություն վարելու մեջ: 1921 թ. հունվարի 20-ին Վ.Լենինին հղած նամակում Գ.Չիչերինը նշում է. , , Վրաստանն այնպես է չափն անցել, որ մենք կարող է կանգնած լինենք նրա խորհրդայնացման անհրաժեշտության առջև, , , Մեր անվանազնությունն ու հեղինակությունը պահանջում են այդ խաբարապալարի ոչնչացում, : 28

1921 թ. հունվարի 24-ին Ի.Ստալինը ՌԿ/ԲԿ Կենտկոմին առաջարկում է , , հավանություն տալ ընկ.Չիչերինի զծին Վրաստանի հարցում, , և , , հրահանգել ընկ.Օրջոնիկիձենին՝ Վրաստանի հայտնի շրջաններում ապստամբական ելույթներ կազմակերպելու անհրաժեշտության մասին, : 29 Հունվարի 26-ին ՌԿ/ԲԿ Կենտկոմի պլենումը հավանություն է տալիս Չիչերինի և Ստալինի առաջարկություններին: 30 Լոռու զինված ապստամբության շտաբի պետ Հ.Լազյանը նշում է, որ 1921 թ. հունվարի 25-ին 11-րդ բանակի շտաբից ստացված հրահանգի համաձայն՝ , , ապստամբությունը լինելու էր Վրաստանի խորհրդայնացման սկիզբ, : 31 1921 թ. փետրվարի 12-ին Լոռու ապստամբությունը սկսվում է, 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատարությունն ապստամբներին օգնության էր ուղարկել 300 հոգուց բաղկացած ռուսական զուսարտակ: 32 Ենթոյա հերոսական պայքարի արդյունքում փետրվարի 15-ին ազատագրելով Լոռին, Հայկական հատուկ նշանակության ջոկատը և Լոռու պարտիզանական զուստը, 11-րդ բանակի գործադիր հետ միասին Բորչալուի զավառի վրայով մտնում են Վրաստան. 1921 թ. փետրվարի 25-26-ին այն խորհրդայնացվում է:

Նկարագրելով Լոռու ապստամբության օրերին թիֆլիսում տիրող իրադրությունը, Լեոն խոստովանում էր, , , որ անհնարին չէր այս տեսակ մթնոլորտի մեջ նաև հայկական կոտորածը, և հիացմունքով նշում, որ այս ամենին վերջ տվեց Վրաստանի խորհրդայնացումը: 33

Մինչ Կարմիր բանակը զբաղված էր Լոռու չեզոք գոտին ազատագրելու և Վրաստանը խորհրդայնացնելու խնդիրներով, իսկ Հայաստանի բոլշևիկյան իշխանությունները՝ բռնություններով և ներկուսակցական պայքարով, Հայաստանում 1921 թ. սկզբից հասունացավ և փետրվարի կեսերին բռնկվեց ժողովրդական ապստամբություն, որի ղեկավարությունը ստանձնեց Հայաստանի փրկության կոմիտեն՝ Ս.Վրացյանի Նախագահությանը: 1921 թ. փետրվարի 18-ին ապստամբ-

28 ՀՀ ՀԲԿ ԿԳԱ, հավաքածու թիվ 1, գ.7, թ.29:
29 Նույն տեղում, թ.16:
30 Նույն տեղում, թ.17-18:
31 Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում, էջ 96:
32 Նույն տեղում, էջ 97:
33 Լեոն, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 461:

ներկայացուցիչ Ս.Տեր-Գաբրիելյանից պարզաբանումներ է պահանջում. , , թե ինչու՞ հեղկոմը չի թույլատրում երկրամասը մաքրել հակահեղափոխականներից, , :²⁵

Մոսկվայի պահանջով ՀԱԽՀ Կարմիր բանակի հրամանատարի պաշտոնից Դրոյին ազատելուց և Վ.Մուկուչանովին նշանակելուց, ինչպես նաև Համա-ռուսաստանյան Արտակարգ հանձնաժողովից ու 11-րդ բանակի հատուկ բաժնից լիազորություններով օժտված Գ.Աթրբեկյանի նրան ժամանելուց հետո բռնությունները Հայաստանում նոր լիցք ստացան: 1920 թ. դեկտեմբեր-հուն-վարին համակենտրոնացման ժամբարներ քայքայեցին նախկին հայկական բանա-կի շուրջ 1400 սպա, բանակը ոչ միայն կորցրեց իր հմուտ և փորձառու հրամանատարական կազմը, այլև բարոյալքվեց, զրկվեց ազգային բնութագրից:

1921 թ. հունվարի վերջերին Հայկոմկուսի պլենումը որոշում է ձեռ-բակալել և մեկուսացնել Հ.Յ.Դաշնակցության բոլոր կոմիտեներին դեկավար-ներին և նախկին կառավարության անդամներին: Որոշմանը կողմ էր ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոն, որը գտնում էր, որ , , քաղաքական իրադրու-թյունը հրամայաբար պահանջում է անողոր պայքար մղել դաշնակցություն և կուսակցության լիակատար լիկվիդացման համար, , :²⁶

1921 թ. մարտի 9-ին Մոսկվա ուղարկած նամակում Ա.Մուկուչանը նշում է, որ Հայաստանում խորհրդային իշխանության վերջին օրերը/մինչև 1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը- Կ.Խ./ , , նշանավորվեցին դաշնակների ձեռ-բակալություններով. նրանում ձեռքբալվել էին 200-ից ավելի դաշնակ-ներ, Հայաստանի այլ շրջաններում՝ նույնը, ձեռքբալվում էին տասնյակ-ներով, հարյուրներով, շատ դեպքերում՝ անմեղներին, , :²⁷

Համոզված լինելով, որ գործադրած բռնությունների արդյունքում խորհրդային իշխանության դիրքերը Հայաստանում բավականին ամուր են, խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի իշխանությունները 1921 թ. փետրվա-րին ձեռնամուխ եղան Լոռու չեզոք գոտին, որն առաջացել էր 1918 թ. հայ-վրացական պատերազմի հետևանքով, վրացական զինագրավումից ազատագրու- ինդրին:

Լոռում ապստամբություն կազմակերպելու նախապատրաստական աշխատանք-ները Կովկասյան բյուրոն, 11-րդ Կարմիր բանակի Ռազմհեղխորհուրդը և ՀԱԽՀ իշխանությունները սկսել էին Հայաստանի խորհրդայնացումից անմիջա-պես հետո: Այդ ժամանակից էլ ուժեղանում են խորհրդային Ռուսաստանի

25 ՀՀ ՀՔԿԹ ԿԳԱ, Ֆ.4049, ց.1, գ.7, թ.4-5:
26 Տես Ալիխանյան Ա., Գ.Կ.Օրջոնիկիձեն և սովետական կարգերի հաստատու- մը Հայաստանում, Երևան, 1974, էջ 113:
27 ՀՀ ՆԳ ԿԳԱ, Ֆ.114, ց.2, գ.79, թ.1:

քաղաքական մշուհները Վրաստանի վրա: Վրացական իշխանությունները մե-ղադրվում են Հայաստանը շրջափակելու, Կովկասում հակախորհրդային քաղա-քականություն վարելու մեջ: 1921 թ. հունվարի 20-ին Վ.Լենինին հղած նամակում Գ.Զիչերինը նշում է. , , Վրաստանն այնպես է չափն անցել, որ մենք կարող է կանգնած լինենք նրա խորհրդայնացման անհրաժեշտության առջև, , , Մեր անվտանգությունն ու հեղինակությունը պահանջում են այդ թալապապալարի ոչնչացում, , :²⁸

1921 թ. հունվարի 24-ին Խ.Ստալինը ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմին առաջարկում է , , հավանություն տալ ընկ.Զիչերինի գծին Վրաստանի հարցում, , և , , հրա-հանգել ընկ.Օրջոնիկիձենին՝ Վրաստանի հայտնի շրջաններում ապստամբական ելույթներ կազմակերպելու անհրաժեշտության մասին, , :²⁹ Հունվարի 26-ին ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի պլենումը հավանություն է տալիս Զիչերինի և Ստալինի առաջարկություններին:³⁰ Լոռու գինված ապստամբության շտաբի պետ Հ.Լազ-յանը նշում է, որ 1921 թ. հունվարի 25-ին 11-րդ բանակի շտաբից ստաց-ված հրահանգի համաձայն՝ , , Ապստամբությունը լինելու էր Վրաստանի խորհրդայնացման սկիզբ, , :³¹ 1921 թ. փետրվարի 12-ին Լոռու ապստամբու-թյունը սկսվում է, 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատարությունն ապստամբ-ներին օգնության էր ուղարկել 300 հոգուց բաղկացած ռուսական զույգա-տակ:³² Ենթադրյալ հերոսական պայքարի արդյունքում փետրվարի 15-ին ազատ-զերելով Լոռին, Հայկական հատուկ նշանակության ջոկատը և Լոռու պարտի-զանական զույգը, 11-րդ բանակի զորամասերի հետ միասին Բորչալուի գավա-ռի վրայով մտնում են Վրաստան. 1921 թ. փետրվարի 25-26-ին այն խորհր-դայնացվում է:

Նկարագրելով Լոռու ապստամբության օրերին թիֆլիսում տիրող իրա-դրությունը, Լեոն խոստովանում էր, , , որ անհնարին չէր այս տեսակ մթնո-լորտի մեջ նաև հայկական կոտորածը, , և հիացմունքով նշում, որ այս ամե-նին վերջ տվեց Վրաստանի խորհրդայնացումը:³³

Մինչ Կարմիր բանակը զբաղված էր Լոռու չեզոք գոտին ազատագրելու և Վրաստանը խորհրդայնացնելու խնդիրներով, իսկ Հայաստանի բոլշևիկյան իշխա-նությունները՝ բռնություններով և ներկուսակցական պայքարով, Հայաստանում 1921 թ. սկզբից հատուկացավ և փետրվարի կեսերին բռնկվեց ժողովրդական ապստամբություն, որի դեկավարությունը ստանձնեց Հայաստանի փրկության կո-միտեն՝ Ս.Վրացյանի նախագահությամբ: 1921 թ. փետրվարի 18-ին ապստամբ-

28 ՀՀ ՀՔԿԹ ԿԳԱ, հավաքածու թիվ 1, գ.7, թ.29:
29 Նույն տեղում, թ.16:
30 Նույն տեղում, թ.17-18:
31 Հեղափոխական կոմիտեները Հայաստանում, էջ 96:
32 Նույն տեղում, էջ 97:
33 Լեոն, Անցյալից, Թիֆլիս, 1925, էջ 461:

ները մտան Հայաստանի մայրաքաղաքը:

Խորհրդային պատմաբան Բ.Բորյանը իրավաքիտրեն նշում է, որ ապստամբությունը ծագելուց հետո հասկանալով իրենց թուլությունը, ՀԱՍՀ իշխանություններն օգնության խնդրանքով դիմեցին Խորհրդային Ռուսաստանին և, փոքրթիվ գործերի պաշտպանության ներքո փրկվելով փախուստով, Հայաստանի փրկության գործը հանձնեցին Կարմիր բանակի ձեռքը, :³⁴

1921 թ. մարտի 29-ին Գ.Օրջոնիկիձեին հղած նամակում Ա.Կասյանը նշում է., Այն փաստը, որ դաշնակցները դիմանում են ամսից ավել, ցույց է տալիս, թե որքան մեծ է մեծամասնության համակրանքը նրանց կողմը: Մենք պետք է դա խոստովանենք, թեպետ արժանի աշխարհի համար զոչում ենք միանգամայն այլ բան, :³⁵ Հայ կոմունիստների 1-ին համագումարին /26-29 հունվարի, 1922 թ./ ունեցած ելույթում ՀԱՍՀ լուսժողովու Աշոտ Հովհաննիսյանը հայտարարեց. , Հակահեղափոխությունը ստեղծվեց ոչ թե դաշնակների աղանձասնայակներում, այլ հանդիսացավ մեր քաղաքականության հետևանք, :³⁶

ՌՍՖՍՀ իշխանություններին լուրջ մտահոգում էր Հայաստանում խորհրդային իշխանության տալիս փաստը. Գ.Հիչերինը նշում էր, որ դաշնակների հայտնվելը իշխանության գլխին , շատ լուրջ հարված է խորհրդային իշխանության հեղինակությանն Արևելքում, :³⁷

Հայաստանում փետրվարյան ապստամբության մշուումը իրականացնում էին 11-րդ Կարմիր բանակի գորամասերը, Ղամարու/Արտաշատ/-Վեդի- Բասարում /Արարատ/ պաշարված ՀԱՍՀ իշխանությունները և նրանց հավատարիմ մնացած հայկական Կարմիր գործերի փրկությունը նույնպես 11-րդ բանակի ձեռքում էր:

1921 թ. ապրիլի 2-ին Կարմիր բանակի գորամասերը մտնում են Երևան և Հայաստանում վերահաստատում Խորհրդային իշխանություն, ինչն անխուսափելի էր, որովհետև նրա թիկունքին կանգնած էր Խորհրդային Ռուսաստանը:

Փետրվարյան ապստամբությունը սթափեցնող նշանակություն ունեցավ Խորհրդային իշխանությունների վրա, ստիպեց առավել մտահոգվել հայ ժողովրդի խնդիրներով: 1921 թ. գարնանը Հայաստան են գործուղվում մի շարք փորձառու և հեղինակավոր հայ կոմունիստներ, այդ թվում Ա.Մյասնիկյանը, Ա.Լուկաշինը/Արաբիոյան/ : Հայաստանում իր առաջին իսկ ծրագրային ելույթում /մայիս, 1921 թ./ Ա.Մյասնիկյանը հայտարարեց. , Դաշնակների

34 Борьян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, часть II, М.-Л., 1929, с.159.

35 ՀՀ ՀԲԿ ԿԳԱ, Փ.4050, ց.1, Գ.8, թ.2-3:

36 Նույն տեղում, Փ.1, ց.2, Գ.2, թ.10:

37 Նույն տեղում, հավաքածու թիվ 1, Գ.7, թ.26:

ավանտյուրան պետք է դառնա լրին բոլոր նրանց, որոնք դեռ մտածում են հակահեղափոխուն ցույց տալ աշխատավորության կամքին, :³⁸

Երկրորդ Գ.Ռոյսը , ՀԱՍՀ ԵՎ ՌՍՖՍՀ ռազմաքաղաքական փոխհարաբերությունները 1921-1922 թթ., , բաղկացած է երեք ենթազույգություններից՝ Խորհրդային Հայաստանը բուլղարիկների արևելյան ջառաջանությունում 1921 թ. /Մոսկվայի և Կարսի կոնֆերանսները/ , Երևանի գերի խորհրդայնացումը: Լեոնային Ղարաբաղի բռնակցումը Ադրբեջանին, Գ/ Խորհրդային Հայաստանի և Ռուսաստանի միջպետական փոխհարաբերությունները 1921-1922 թթ.: Անդրֆեդերացիայի և ԽՍՀՄ-ի կազմավորումը:

Հայաստանի Խորհրդայնացումից անմիջապես հետո 1920 թ. դեկտեմբերի 3-ին ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի քաղաքական հղած դիմումում ՌՍՖՍՀ արտգործ-ժողովում Գ.Հիչերինը հուշում է, որ , Եթե մենք դիվանագիտական աշակցություն ցույց չտանք Խորհրդային Հայաստանին, ապա դա ամենուրեք կհիասթափեցնի Խորհրդային իշխանության կողմնակիցներին, :³⁹ ՌՍՖՍՀ կառավարությունն անհրաժեշտ է համարում նախատեսվող Խորհրդայնական կոնֆերանսին ՀԱՍՀ պատվիրակության մասնակցությունը:

Կոնֆերանսին նախորդող շրջանում թուրքերը լուրջ քայլեր ձեռնարկեցին՝ ՌՍՖՍՀ բարձրաստիժան ղեկավարներից անհրաժեշտ երաշխիքներ ստանալու՝ հայկական հարցն իրենց օգտին լուծելու համար: Մոսկվայի կոնֆերանսի բացման օրը /1921 թ. փետրվարի 26-ին/ Վ.Լենինն անձամբ ընդունեց թուրքական պատվիրակությանը և երկարատև զրույց ունեցավ նրա հետ:⁴⁰

Գ.Հիչերինի հրավերով 1921 թ. հունվարի վերջերին Մոսկվա ժամանած հայկական պատվիրակությունը, ՀԱՍՀ արտգործժողովում Ա.Բեկզադյանի զխավորությունամբ, թուրքերի համառ ջանքերի շնորհիվ դուրս թողնվեց կոնֆերանսից՝ այն հայտարարվեց ռուս-թուրքական:

1921 թ. մարտի 18-ին Մոսկվայից Հայհեղկոմին հղած նամակում Ա.Բեկզադյանը հուշում է, որ , Երևանի հեղաշրջումը /1921 թ. փետրվարյան ապստամբությունը - Կ.Խ./ միայն որոշ անհարմար վիճակի մեջ գցեց հայկական պատվիրակությանը: Իսկ ամենազխավորն այն է, որ մենք Մոսկվա հասնելու անբարենպաստ պահի, որպեսզի հույս ունենայինք, որ կարժանանանք կենտրոնի հետաքրքրությանը և ուշադրությանը Հայաստանի դրությունում գործերի նկատմամբ, : Բեկզադյանը ցավով կանխատեսում է. , Չնայած մեր ատամները կրճտոցին, մեր հասարակությունը /ՌԿ/Բ/Կ բարձրաստիժան ղեկավար

38 Մյասնիկյան Ա., Ընտիր երկեր, Երևան, 1957, էջ 337:

39 ՀՀ ՀԲԿ ԿԳԱ, հավաքածու թիվ 1, Գ.7, թ.21:

40 Шу Хейфец А.Н., Советская дипломатия и народы Востока (1921-1927), Москва, 1968, с.107.

ընթացումը-ն.տ. /կզնա գիշումները/ի հաշիվ Հայաստանի/, ,և ղրանց գնով
քեմալականներին կպահի իր ազդեցություն ուղղությամբ: 41 Դարտի 18-ին Ա.Բեկ-
զադյանը դեռ չգիտեղոր երկու օր է ինչ ուուս-թուրքական, ,հարեկամության
և եղբայրության պայմանագիրը, ,ստորագրված է, ,իսկ իր կանխատեսումներն՝
իրականություն են դարձել:

1921 թ. մարտի 16-ի քեմալաբուլղարի պայմանագրով Հայաս-
տանից խլվեցին և քեմալական թուրքիային ու խորհրդային Ադրբեջանին
նվիրաբերվեցին նրա պատմական տարածքների մեծ մասը: Ո՛չ Ռուսաստանը և
ո՛չ էլ Թուրքիան որևէ իրավասություն չունեին տնօրինելու հայ ժողովրդի
և հայկական տարածքների մակատագիրը: Ըստ այդմ էլ՝ , ,Հայաստանի տարած-
քային հարցերին վերաբերվող պայմանագրի կետերը չեն կարող լինել ղրավա-
կան պարտավորություն Հայաստանի համար, ,: 42

1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին Կարսում ստորագրած անդրկովկասաթուրքա-
կան , ,հարեկամության պայմանագիրը, , վերահաստատեց Մոսկվայի ուուս-թուր-
քական պայմանագրով որոշված թուրք-անդրկովկասյան սահմանը: Թեև ՀԱՍՀ
պատվիրակությունը ստորագրեց Կարսի պայմանագիրը, որը չստորագրել չէր
կարող, որովհետև չէր կարող մերժել ՌԿ/Բ/Կ արևելյան քաղաքականություն-
նը, սակայն նրա իշխանությունները դժգոհ էին: ՀԿ/Բ/Կ 1-ին համագումար-
ում Ա.Լուկաշինը ընդգծեց, որ Կարսի պայմանագիրը՝ , ,հա գրեթե նույն
Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն է, , , ,Այդ բանակցություններում մենք
պետք է փրկեինք Հայաստանի ինտերնացիոնալ դեմքը, ,: 43

Բ.Բորյան իրավաքիտորեն նշում է, որ Կարսի պայմանագիրը, ,քաղաքա-
կան տեսակետից չի հանդիսանում միջազգային իրավական նորմերի ինքնու-
րույն փաստաթուղթ, այլ կրկնում և ամրագրում է 1921 թ. մարտի 16-ի
պայմանագիրը, ,: 44 Կարսի պայմանագրի նկատմամբ նույնպես Հայաստանը որևէ
իրավական պարտավորություն կրել չի կարող:

1921 թ. գարնանը Հայաստանում խորհրդային իշխանության վերահաս-
տատումից հետո խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի իշխանությունները
ձեռնամուխ եղան Ձանգեզուրը խորհրդայնացնելու գործին:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Ձանգեզուրը շարունակում էր
պահպանել իր անկախությունը և լուրջ մտահոգություն պատճառում խորհրդա-
յին իշխանություններին: 1921 թ. հունվարի 23-ին Բաքվից ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմ
հղած հեռագրում Գ.Օրբղնիկիձեմ մուկորեցնում էր անկախացիները պատրաստ-

41 ՀՀ ՆՊ ԿԳԱ, Ֆ.114, ց.2, գ.68,թ.25:
42 Թորիկյան Շ., Հայկական հարցը և միջազգային իրավունքը, Բեյրութ,
1976, էջ 107:
43 ՀՀ ՀԲԿ ԿԳԱ, Ֆ.1, ց.2, գ.2, թ.3:
44 Борьян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, ч. II, с.300-
-301.

վում են արվածել մեզ դաշնակների օգնությամբ՝ Ձանգեզուրի միջոցով, որը
հանդիսանում է հակահեղափոխության հենարան: 45

1921 թ. ձմռան-գարնանը ստեղծված քաղաքական բարդ իրավիճակը հնա-
րավորություն չտվեց բուլղարիկներին ռազմական գործողություններ ծավալել
Ձանգեզուրի դեմ, նրանք փորձում էին բանակցությունների միջոցով լուծել
Ձանգեզուրի խորհրդայնացման խնդիրը:

Ձանգեզուրի խաղաղ խորհրդայնացման կողմնակից էր Հ.Յ. Խաչնակցու-
թյան Գերագույն մարմինը. 1921 թ. մայիսի 26-ին ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմ հղած
նամակում առաջարկվում է բանակցություններ սկսել երկու կուսակցու-
թյունների միջև: 46 ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի քաղաքական ընդունում է առաջար-
կությունը, նշանակում բանակցություններին անցկացման վարչ/Ռիզան/ և
կազմավորում խորհրդային պատվիրակություն, սակայն, բանակցություններ
վարելու վերաբերյալ որևէ հրահանգ և ցուցում վերջինիս չի տալիս, 47
փաստորեն ընդգծելով բանակցությունների ձևական բնույթը:

ՀՅԴ-ի հետ որևէ բանակցություններ վարելու դեմ էին ՀԱՍՀ իշխանու-
թյունները 48 և ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոն, որը 1921 թ. հու-
նիսի 3-ին ընդունեց որոշում Ձանգեզուրը ռազմական գործողություններով
խորհրդայնացնելու մասին: 49

1921 թ. հունիսի 20-ից անցնելով հարձակման Ձանգեզուրի վրա, Կար-
միր բանակի գործառնելը հուլիսի 13-ին մտնում են Մեղրի և դրանով իսկ
ավարտում Ձանգեզուրը խորհրդայնացնելու խնդիրը:

Ձանգեզուրի խորհրդայնացումից հետո, երբ Հ.Յ. Խաչնակցությունն
այլևս չէր կարող շահարկել Ձանգեզուրի հարցը և այն կուսակցական դրձնել՝ բուլ-
ղարիկներից փոխզիջումներ կորզելու համար, ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի քաղաքական
1921 թ. հուլիսի 26-ին վճռականորեն մերժում է խորհրդային պատվիրա-
կության կողմից Ռիզայում նախատորագրած փաստաթղթերը և համաձայնագրի
նախագիծը: 50

Քանի դեռ Գ.Նժդեհի գլխավորած հերոսական պայքարի շնորհիվ Ձանգե-
զուրն անկախ էր, Լեռնային Ղարաբաղի հարցը լուծվում էր խորհրդային
Հայաստանի օգտին: Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հունիսի 3-ի որոշման
համաձայն՝ ՀԱՍՀ ժողովուխորհրդ հունիսի 12-ին Լեռնային Ղարաբաղը հայտա-

45 ՀՀ ՀԲԿ ԿԳԱ, հավաքածու թիվ 1, գ.3, թ.12:
46 նույն տեղում, Ֆ.4047, ց.1,գ.191,թ.5-8:
47 նույն տեղում, թ.1:
48 նույն տեղում, թ. 17:
49 նույն տեղում, Ֆ.4033, ց.2,գ.1187, թ.13-14:
50 նույն տեղում, Ֆ.4047, ց.1, գ.191, թ.30:

րուծյունը-ն.թ./կզնա զրջումները/ի հաշիվ Հայաստանի/, ,և դրանց գնով քեմալականներին կպահի իր ազդեցության ուղորտում: 41 Մարտի 18-ին Ա.Բեկ-զադյանը դեռ չգիտեր, որ երկու օր է ինչ ուուս-թուրքական, ,հարեկամություն և եղբայրության պայմանագիրը, ,ստորագրված է, իսկ իր կանխատեսումներն՝ իրականություն են դարձել:

1921 թ. մարտի 16-ի քեմալաքոլշեկյան պայմանագրով Հայաստանից խլվեցին և քեմալական թուրքիային ու խորհրդային Ադրբեջանին նվիրաբերվեցին նրա պատմական տարածքների մեծ մասը: Ո՛չ Ռուսաստանը և ո՛չ էլ Թուրքիան որևէ իրավասություն չունեին տնօրինելու այս ժողովրդի և հայկական տարածքների մակատագիրը: Ըստ այդմ էլ՝ , ,Հայաստանի տարածքային հարցերին վերաբերվող պայմանագրի կետերը չեն կտրող լինել զրավական պարտավորություն Հայաստանի համար, ,: 42

1921 թ. հոկտեմբերի 13-ին Կարսում ստորագրած անդրկովկասաթուրքական , ,հարեկամության պայմանագիրը, , վերահաստատեց Մոսկվայի ուուս-թուրքական պայմանագրով որոշված թուրք-անդրկովկասյան սահմանը: Թեև ՀԱՍՀ պատվիրակությունը ստորագրեց Կարսի պայմանագիրը, որը չստորագրել չէր կարող, որովհետև չէր կարող մերժել ՌԿ/Բ/Կ արևելյան քաղաքականությունը, սակայն նրա իշխանությունները դժգոհ էին: ՀԿ/Բ/Կ 1-ին համագումարում Ա.Լուկաշինը ընդգծեց, որ Կարսի պայմանագիրը՝ , ,հարեկամ նույն Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրն է, , , , Այդ բանակցություններում մենք պետք է փրկեինք Հայաստանի ինտերնացիոնալ դեմքը, ,: 43

Բ.Բորյանն իրավաբաններին նշում է, որ Կարսի պայմանագիրը, ,քաղաքական տեսակետից չի հանդիսանում միջազգային իրավական նորմերի ինքնուրույն փաստաթուղթ, այլ կրկնում և ամրագրում է 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագիրը, ,: 44 Կարսի պայմանագրի նկատմամբ նույնպես Հայաստանը որևէ իրավական պարտավորություն կրել չի կարող:

1921 թ. գարնանը Հայաստանում խորհրդային իշխանության վերահաստատումից հետո խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի իշխանությունները ձեռնամուխ եղան Ձանգեզուրը խորհրդայնացնելու գործին:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո Ձանգեզուրը շարունակում էր պահանջել իր անկախությունը և լուրջ մտահոգություն պատճառում խորհրդային իշխանություններին: 1921 թ. հունվարի 23-ին Բաքվից ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմ հղած հեռագրում Գ.Օրջոնիկիձեն մուրեցնում էր. անվտանգությունը պատրաստ-

41 ՀՀ ՆՊ ԿՊԱ, Ֆ.114, ց.2, գ.68, թ.25:

42 Թորիկյան Շ., Հայաստանի հարցը և միջազգային իրավունքը, Բեյրութ, 1976, էջ 107:

43 ՀՀ ՀԲԿ ԿՊԱ, Ֆ.1, ց.2, գ.2, թ.3:

44 Борьян Б., Армения, международная дипломатия и СССР, ч. II, с.300-301.

վում են արված ել մեզ դաշնակների օգնությամբ՝ Ձանգեզուրի միջոցով, որը հանդիսանում է հակահեղափոխության հենարան: 45

1921 թ. ձմռան-գարնանը ստեղծված քաղաքական բարդ իրավիճակը հնարավորություն չտվեց բոլշևիկներին ռազմական գործողություններ ծավալել Ձանգեզուրի դեմ, նրանք փորձում էին բանակցությունների միջոցով լուծել Ձանգեզուրի խորհրդայնացման խնդիրը:

Ձանգեզուրի խղաղ խորհրդայնացման կողմնակից էր Հ.Յ. Խաչնակցություն Գերագույն մարմինը. 1921 թ. մայիսի 26-ին ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմ հղած նամակում առաջարկվում է բանակցություններ սկսել երկու կուսակցությունների միջև: 46 ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի քաղաքական ընդունում է առաջարկությունը, նշանակում բանակցությունների անցկացման վայր/Ֆիզան/ և կազմավորում խորհրդային պատվիրակություն, սակայն, բանակցություններ վարելու վերաբերյալ որևէ հրահանգ և ցուցում վերջինիս չի տալիս, 47 փաստորեն ընդգծելով բանակցությունների ձևական բնույթը:

ՀՅԻ-ի հետ որևէ բանակցություններ վարելու դեմ էին ՀԱՍՀ իշխանությունները 48 և ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի կովկասյան բյուրոն, որը 1921 թ. հունիսի 3-ին ընդունեց որոշում Ձանգեզուրը ռազմական գործողություններով խորհրդայնացնելու մասին: 49

1921 թ. հունիսի 20-ից անցնելով հարձակման Ձանգեզուրի վրա, Կարմիր բանակի զորամասերը հուլիսի 13-ին մտնում են Մեղրի և դրանով իսկ ավարտում Ձանգեզուրը խորհրդայնացնելու խնդիրը:

Ձանգեզուրի խորհրդայնացումից հետո, երբ Հ.Յ. Խաչնակցությունն այլևս չէր կարող շահարկել Ձանգեզուրի հարցը և այն կովան դարձնել՝ բոլշևիկներից փոխզիջումներ կորզելու համար, ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի քաղաքականություն 1921 թ. հուլիսի 26-ին վճռականորեն մերժում է խորհրդային պատվիրակության կողմից Ռիզայում նախաստորագրած փաստաթղթերը և համաձայնագրի նախազիծը: 50

Քանի դեռ Գ.Նժդեհի գլխավորած հերոսական պայքարի շնորհիվ Ձանգեզուրն անկախ էր, Լեոնային Ղարաբաղի հարցը լուծվում էր խորհրդային Հայաստանի օգտին: Կովկասյան բյուրոյի 1921 թ. հունիսի 3-ի որոշման համաձայն՝ ՀԱՍՀ ժողովուրդը հունիսի 12-ին Լեոնային Ղարաբաղը հայտա-

45 ՀՀ ՀԲԿ ԿՊԱ, հավաքածու թիվ 1, գ.3, թ.12:

46 նույն տեղում, Ֆ.4047, ց.1, գ.191, թ.5-8:

47 նույն տեղում, թ.1:

48 նույն տեղում, թ. 17:

49 նույն տեղում, Ֆ.4033, ց.2, գ.1187, թ.13-14:

50 նույն տեղում, Ֆ.4047, ց.1, գ.191, թ.30:

Ա. Բեկզադյանը նշում է, որ Հայաստանի պարենավորման կազմակերպությունը դեռևս աշխատում է բայառագետ բանակի համար՝ բնակչությանը մենք ոչնչով չենք մատակարարում: ⁶¹ Խորհրդային իշխանությունները ոչ միայն չէին մատակարարում բնակչությանը, այլ կիրառվող ռազմական կոմունիզմի քաղաքականության պայմաններում բռնազրավում էին նրա վերջին ունեցվածքը:

Հայաստանում խորհրդային իշխանության առաջին ամիսներին մուսսոսանից Հայաստան օգնություն չհասնելու գլխավոր պատճառը ոչ թե վրաստանի կողմից Հայաստանի շրջափակումն էր, որի դեմ մուսսոսանի իշխանությունները բազմիցս վճռականորեն ըողոքեցին, այլ այն, որ 1920-1924 թթ. ձգձգումն և մուսսոսանն ինքն էլ զանվում էր սոցիալ-տնտեսական խոր ճգնաժամում:

1921 թ. գարնանը Հայաստանում խորհրդային իշխանության վերահաստատումից հետո մուսսոսանի իշխանությունները գործուն միջոցներ ձեռնարկեցին Հայաստանին օգնություն հատկացնելու և հասցնելու ուղղությամբ: Մարտի 29-ին քննարկելով Հայաստանին ֆինանսական միջոցներ բաց թողնելու հարցը, ՌԿ/Բ/Կ Կենտկոմի քաղաքական որոշում է ստեղծել Հայաստանին պարենամթերքով մատակարարելու հատուկ հանձնաժողով: ⁶²

1921 թ. սեպտեմբերի 30-ին Մոսկվայում ստորագրվում է հայ-ռուսական ֆինանսական համաձայնագիր: ⁶³ ՌԽՖՍՀ ֆինանսական օգնությունը Հայաստանին արտահայտվում էր կանխիկ դրամ, բարենպաստ պայմաններով փոխառություններ, վարկեր հատկացնելու մեջ՝ պարենամթերք, տնտեսական և արդյունաբերական ապրանքներ ձեռք բերելու համար:

ՀԱՄՀ կառավարության հաշվետվության մեջ ՀԱՄՀ խորհուրդների 2-րդ համագումարին /30 նոյեմբերի, 1922 թ./ ժողովուրդի նախագահ Ա. Լուկաշինը հայտարարեց. «, մենք անցյալ տարի ապրել ենք մուսսոսանի օգնությունից, այնտեղից ստանալով 5 մլն. ոսկու արժողությամբ ապրանքներ, այն էլ մի այնպիսի ժամանակ, երբ մուսսոսանում սով էր բառիս բուն նշանակությունում, »: ⁶⁴

Եվ իրոք 1921 թ. երկրորդ կեսերից մուսսոսանի մի շարք շրջաններում ահռելի սով էր: Աշխարհի մի շարք պետությունների հետ մեկտեղ խորհրդային մուսսոսանին օգնության ձեռք մեկնեց նաև խորհրդային Հայաստանը:

1921 թ. սեպտեմբերի 1-ին հրապարակվում է ՀԱՄՀ ժողովուրդի դեպարտմենտի մուսսոսանի սովյալներին օգնելու հատուկ հանձնաժողով նշանակելու

61 ՀՀ ՆՊ ԿԳԱ, Փ. 114, ց. 2, գ. 50, թ. 6-7:

62 ՀՀ ՀԲԿՓ ԿԳԱ, հավաքածու թիվ 1, գ. 3, թ. 63:

63 Советское содружество народов, с. 241-243.

64 Լուկաշին/Սրապիոնյան/Ս., Հողվածներ, գեկուցումներ, Ճառեր, Երևան, 1986, էջ 127:

մասին: Ինչպես նշում է «, Խորհրդային Հայաստան,», օրաթերթը, «, Ինկրն-տը գալիս է միայն կազմակերպչական ունի մեջ ղնելու հայ ժողովրդի սկսած մեծ գործը, »: ⁶⁵ Հայաստանի բնակչության անխառն բոլոր խավերը իրենց սուղ միջոցներից բաժին հատկացրեցին մուսսոսանի սովյալներին: «, միշտ է, այդ օգնությունը մեծ չէր, բայց այն կարևոր և ուսանելի էր խորհրդային ժողովուրդներին՝ բարեկամության, նրանց եղբայրական ամուր կապերի առումով, »: ⁶⁶

Խորհրդային մուսսոսանի օգնությունը Հայաստանին 1922 թ. շարունակվեց: ՀԱՄՀ ժողովուրդի 1922 թ. սեպտեմբերի 8-ի դիմումում ՌԽՖՍՀ պարենամթերքի նշվում է, որ ինչպես անցյալ, այնպես էլ ընթացիկ տարում՝ առանց մուսսոսանի բազմակողմանի օգնության Հայաստանը չի կարող ապրել: ⁶⁷

ՌԽՖՍՀ կառավարությունը 1922 թ. Հայաստանին ֆինանսական մեծ վարկեր տրամադրեց Հայաստանում բամբակագործությունը, ծխախոտագործությունը, կաշվի արդյունաբերությունը վերականգնելու և զարգացնելու, հին արտադրամասերը վերանորոգելու և նորերը կառուցելու համար: մուսսոսանից ստացած վարկերի, պարենային և տնտեսական ապրանքների դիմաց Հայաստանից արտահանվում էր պղինձ, հանքաքար, ծծմբաթիվ, բամբակ, կաշի, գինի, կոնյակ և այլն: 1921-1922 թթ. մուսսոսանի և Հայաստանի, ինչպես նաև Հայաստանի միջոցով մուսսոսանի և իրանի միջև կատարվող ապրանքաշրջանառությունը կազմում էր 35-ից 40 միլիոն ռուբլի ոսկով: ⁶⁸

«, Խորհրդային Հայաստանի առաջին երկու տարիները մի կտոր հացի համար մղվող սպաքարի տարիներ էին, »: ⁶⁹ Այդ «, սպաքարում,», անզնահատելի էր մուսսոսանի եղբայրական օգնության դերը, որի շնորհիվ 1922 թ. վերջերին Հայաստանում հաղթահարվեց սովը, բացվեցին նոր աշխատանքներ, դրվեց այն հիմքը, որի վրա զարգացավ և աննախադեպ հաջողությունների հասն Հայաստանի արդյունաբերությունն ու գյուղատնտեսությունը, գիտությունն ու մշակույթը խորհրդային ժամանակաշրջանում:

65 «, Խորհրդային Հայաստան,», սեպտեմբերի 1, 1921, թիվ 163:
66 Հայ ժողովրդի պատմություն, Կ. 7, էջ 192-193:
67 Восстановление народного хозяйства Арм. ССР, Ереван, 1958, с. 96-97.

68 Բեկզադյան Ա., նամակներ, հողվածներ, փաստաթղթեր, Երևան, 1981, էջ 49-50:

69 Լուկաշին/Սրապիոնյան/Ս., Հողվածներ, գեկուցումներ, Ճառեր, էջ 77:.

ՎԵՐԱԲԱՆՈՒՄ հանրագումարի են բերվում ատենախոսության հիմնական դրույթները և ցույց է տրվում, որ ԽՍՀՄ փլուզումից հետո մուսաստանը և Հայաստանը շնորհիվ հայ և ռուս ժողովուրդների միջև պատմականորեն ձևավորված բարեկամական, դաշակցային հարաբերությունների ուղուց, որոնք անշեղորեն զարգանալով հասել են ռազմավարական գործակցության մակարդակի: Թուսաստանը և Հայաստանը հանդիսանում են ԱԳՀ հիմնադիր անդամներ և սերտորեն համագործակցում են ինչպես նրա շրջանակներում, այնպես էլ երկկողմանի պայմանագրերի հիման վրա:

1995 թ. մարտի 16-ին ստեղծվելուց ստորագրվեց Հայաստանում ռուսաստանյան ռազմական հիմնելու մասին հայ-ռուսական համաձայնագիր, որի ստորագրման օրն իսկ մեծ խորհուրդ է պարունակում: Նույն թվականի ապրիլի 14-ին Թուսաստանի Պետության ղառապարտեց 1915-1922 թթ. հայերի բնաջնջման կազմակերպիչներին և ապրիլի 24-ը ճանաչելով ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր, իր խոր կարեկցանքը հայտնեց հայ ժողովուրդին:

Առաջիկա շրջանում Հայաստանի Հանրապետության և Թուսաստանի Դաշնության փոխհարաբերությունները հիմնվում են 1997 թ. օգոստոսի 29-ին ստեղծվելուց ստորագրված, , Բարեկամության, համագործակցության և փոխադարձ օգնության մասին, , հիրավի պատմական պայմանագրի վրա:

Ատենախոսության հիմնական դրույթները շարադրված են հեղինակի հրատարակված հեռուստա հոդվածներում և հիմնադրույթներում.

1. Հայաստանը խորհրդաքեմալական հարաբերությունների ոլորտում 1920 թը վականին, , Լրաբեր հասարակական գիտություններին, , Երևան, 1997, թիվ 3, էջ 45-56:
2. ՌԱՅԽՀ և ՀԱՅԽՀ ռազմաքաղաքական համագործակցությունը 1921 թ. փետրվարին Լոուու չեզոք գոտին ազատագրելու գործում, , Հայոց պատմության հարցեր, , Հոդվածների ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Երևան, 1997, էջ 88-105:
3. Հայաստանի խորհրդայնացման նախապատմությունը, Երիտասարդ գիտաշխատողների 25-րդ նստաշրջանի գեկուցումների հիմնադրույթներ, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ, Երևան, մայիսի 12-13, 1997, էջ 28-29:

КАРЕН ГАМЛЕТОВИЧ ХАЧАТРИАН

ВЗАИМОТНОШЕНИЯ СОВЕТСКОЙ АРМЕНИИ И РСФСР

В 1920 - 1922 гг.

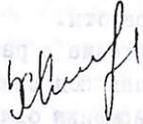
Р Е З Ю М Е

Настоящая диссертация посвящена проблеме военно-политических и социально-экономических взаимоотношений Советской Армении и России в 1920-1922 гг. Проблема многоплановая и охватывает весьма широкий круг вопросов, суть которых раскрыта в трех главах и десяти параграфах диссертационной работы.

Осенью 1920 г. потерпев тяжелое поражение в развязанной кемалистами турецко-армянской войне и попав под сильное военно-политическое давление Советской России, Армения была советизирована, провозглашена независимой Советской республикой. Начиная с этого периода до образования Закавказской федерации и СССР в декабре 1922 г. Советская Армения по сути являлась самостоятельной республикой, между ней и Советской Россией установились тесные военно-политические и социально-экономические отношения. В этом союзе большевики видели спасение Армении от турецкой опасности и тяжелого экономического кризиса.

В работе на общем фоне внутреннего и внешнего положения Советской России и Армении освещены следующие основополагающие вопросы: советизация Армении в сфере советско-кемалистских отношений, политика военного коммунизма в Советской Армении, военно-политическое сотрудничество России и Армении в деле освобождения армянской Лорийской нейтральной зоны от грузинской оккупации, советизация Грузии, подавление февральского народного восстания и восстановление советской власти в Армении весной 1921 г.; Советская Армения в сфере восточной политики большевиков (Московская и Карсская конференции 1921 г.), советизация Зангезура, отторжение Нагорного Карабаха от Армении, процесс государственного объединения советских республик и РСФСР, образование Закавказской федерации и СССР; многосторонняя финансово-экономическая помощь Советской России в 1921-1922 гг., помощь Советской Армении голодающим России во второй половине 1921 г.

В заключении диссертации подытожены общие результаты работы, освещены армяно-российские отношения в постсоветский период (1991-1998 гг). Показывается, что после распада СССР, Независимая Армения и Россия продолжают неуклонно развивать исторически сложившиеся дружественные союзнические отношения, которые подписанием армяно-российского договора от 29 августа 1997г. "О дружбе, сотрудничестве и взаимопомощи" поднялись на уровень стратегического партнёрства, обеспечивая мир и коллективную безопасность в регионе.

Հայաստանի Հանրապետության Կրթության նախարարություն

Հայաստանի Հանրապետության Կրթության նախարարություն
Հայաստանի Հանրապետության Կրթության նախարարություն
Հայաստանի Հանրապետության Կրթության նախարարություն